

*XIV национална научна конференция за студенти, докторанти и средношколци
„Словото – (не)възможната мисия”
XIV National Scientific Conference for Students, Postgraduates and High School Students
“The Spoken Word – An (Im)Possible Mission”*

**ЕЗИКОВО ПЛАНИРАНЕ И ПОЛИТИКА
НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
(трета награда, езикознание, категория „Българистика”,
секция за магистри)**

Илияна Гегова
*Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Магистърска програма по лингвистика*

Във времето на масовите комуникации и сравнително висока грамотност промените във функционирането на езика са плод не само на естествено развитие, тъй като целенасочената езикова политика е в пряка връзка с обществено-политическото развитие на съответния народ. Настоящият доклад цели да разгледа именно въпросите за езиковата политика, често прилагана субективно без оглед на обективните промени, настъпващи в словесната комуникация на езиково равнище.

Преди всичко трябва да дефинираме основното понятие в рамките на тази публикация, а именно – езиковата политика. Тази дефиниция следва да бъде на базата на по-общото понятие „политика“, която можем да обобщим като преднамерена дейност на органите на държавната власт и държавното управление за постигане на предварителна цел. Всяка политика отразява определени групови, партийни, съсловни и пр. интереси. В този смисъл езиковата политика е дейност, свързана с организацията и управлението на словесната комуникация в определени социални обединения. Именно затова във времена на динамични промени, каквито са XVIII – XIX век, устройството и употребата на езика вече са плод не само на естествено развитие и спонтанност, но и на целенасочено планиране.

През този период на възраждане съвсем естествено в националното съзнание се заражда идеята за „една държава – един език“, което исторически се подкрепя от факта, че всяко национално движение съпровожда и тласка напред формирането на всеки съвременен книжовен език. В процеса на формиране на националната идентичност езикът винаги играе решаваща роля и докато през първия период от историята на новобългарския книжовен език (от Паисий до Берон според периодизацията на Л. Андрейчин) търсенето на езикови норми и тяхното разпространение става по-скоро интуитивно, то през втората и третата четвърт на XIX век вече е напълно съзнателно

(Вачкова).

Но преди да разгледаме по-подробно този акт на кодифициране на книжовния ни език, трябва да имаме предвид, че той се развива успоредно в три направления – през този период, а дори и в наши дни, са налице три езикови формации на българския езиков континуум. Това са българският книжовен език, практикуван в рамките на Република България, македонската книжовна норма, която е била и ще продължава да бъде обект на дискусии в миналото и в бъдеще, и езикът на банатските българи, който от лингвистично гледище представлява книжовна формация на базата на един български диалект, говорещ се извън рамките на България, т. е. езиковата политика на българския език намира отражение и в писмено-регионалните форми на българите в Банат и Македония.

Езикова политика в Банат

На първо място ще обърнем внимание на доста интересното явление, свързано с кодифицирането на един от българските диалекти, а именно – този на банатските българи. Тази езикова политика обаче не е водена от държавни, а от чисто патриотични интереси – запазването на родния говор в условията на чуждестранно обкръжение и изолираност от родината. Този диалект претърпява сериозни промени, напълно откъснат от развитието на българския книжовен език в границите на държавата ни. За да разберем този процес, трябва да погледнем историческата му основа.

След избухването на Чипровското въстание през 1688 г. във Влашко емигрират около 15 000 българи, които едва след приблизително 40 години се установяват в областта Банат, за което получават разрешение от австрийското правителство. Там те основават няколко села, които стават притегателен център и за други българи от Свищовско и Никополско. Повечето от тях са католици и наричат себе си „павликяни“, произлизащо от поклонничеството им пред апостол Павел. Това тяхно название се използва и от нашата наука. Диалектолозите установяват, че павликяните от тези земи имат общ произход от областта на Родопите, а в процеса на съжителство западнобългарският говор на чипровци се претопява в източнобългарския рупски диалект на останалите павликяни. След редица исторически процеси областта Банат се разпределя между Румъния, Сърбия и Унгария, като най-малка част от тези българи остават в Румъния. От тях доста се връщат и в България, но и сега в банатската област все още има десетина села с над 20 000 души население. Банатските българи търпят множество влияния през своя обществен и културно-исторически развой.

През втората половина на XIX век най-силно е влиянието на хърватите – свещениците са хървати, богослужението и преподаването в училищата също се извършва на хърватски език. Именно през 60-те години на XIX век започ-

ва силно антихърватско движение. По това време се създава особен правопис, изграден върху унгарската и хърватската латиница. Превеждат се книги основно от учители, съставят се учебници и се издава вестник. Но въпреки стремежа на населението, това е литература на банатско наречие, различно от формирация се по това време български книжовен език в предосвобожденска България.

Този първоначален подем на банатската култура и писменост е спрял през 1899 г., когато унгарските власти въвеждат като общозадължителен в училищата само унгарския език. Унгарското влияние продължава до края на Първата световна война. През 30-те години на XX век група банатски българи правят нов опит за създаване на банатска книжнина като реакция срещу стремежа на румънската администрация да унищожи всички малцинства, включително и българското. Отново се издава вестник, превежда се художествена и научно-популярна литература, създават се оригинални стихове и разкази на банатски говор. След Втората световна война банатските българи успяват да извоюват правото да се обучават на роден език, а след 1947 г. получават възможността да основат български училища, в които обаче вече не се преподава на местен говор, а на книжовен български език.

Банатското общество никога не е отричало своята принадлежност към българската нация и народност. Езиковата политика, проведена от него, е продиктувана изцяло от стремежа да се предотврати асимилационният процес и да се съхрани индивидуалността. Този диалект, на който са правени два опита за създаване на книжнина, е от особен интерес за лингвистичните среди, тъй като в продължение на над два века се развива напълно отделен от българския език в чуждоезиково обкръжение. В десетилетията след Втората световна война социалната реализация в пределите на Румъния се затруднява без перфектното владение на книжовния румънски език и това става една от причините за постепенното заглъхване на стремежа към обособяване и организация на обществения и културния живот сред банатчани. Друга причина е и относително малкият брой на селищата и населението в тях. Въпреки това и днес се издава вестник („Фалмис“), има емисии на банатски говор по радио „Тимишоара“, води се и обучение по български език в училищата. Населението, останало в пределите на Сърбия и Унгария, е двуезично, а българският език функционира като домашен.

Езикова политика в Македония

Другата писмено-регионална форма – македонската, също е от голям интерес. Съвсем естествен е стремежът на всяка балканска държава да покрие изискването „една държава – един език“. Свободно тълкуване на тази идея обаче прави Македония в езиковата си политика след освобождението си през 1913 г. Македонският въпрос започва с решенията на Берлинския конгрес и

последвалия го Берлински договор, ревизиращ Санстефанския мирен договор. Великите сили приемат като принцип религиозната принадлежност на населението в земите на старата българска държава и установяват, че в Македонско преобладава мюсюлманството, и решават да се върне тази област на Турция. Веднага се вдигат бунтове, но самото освобождаване става едва след Балканската война с особено дейната помощ на България. Според Букурещкия договор от 1913 г. обаче Македония е разделена на три части, разпределени между Сърбия, Гърция и България. Т. нар. Пиринска Македония, дадена на България, съвсем естествено се приобщава към местното население. Преминалата към Гърция Егейска Македония обаче в езиково отношение става билингвална и условията улесняват нейното асимилиране. Особено драматична е съдбата на македонското население от областта, дадена на Сърбия.

Още от самото начало там започва усиленото прилагане на езикова политика за повсеместно въвеждане на сръбския език във възможно най-много сфери на общуването, но това не дава очаквания резултат. Освен бившата дейност на българските училища в местността, за неуспеха на асимиляцията допринася и близостта между македонските диалекти и сръбския език – и двата народа се разбират отлично, като всеки говори собствения си език. След този неуспешен опит се стига до големия обрат в сръбската езикова политика – лансирането на идеята за македонизма. Тя се изразява в твърдението, че македонският народ не се причислява нито към сръбския, нито към българския, а е самотен, със своя история и култура. Но тази идея е на път да загине, тъй като няма фактическо покритие, а и самото население все още има ясното национално самосъзнание, че е част от българската държава, което се доказва от двустранния стремеж към обединение в периода 1941 – 1944 г. Но след този период Вардарска Македония отново е върната на Сърбия, която започва по-гъвкава езикова политика.

От социолингвистично гледище езиковата ситуация в Македония в този момент е особено интересна, тъй като местната интелигенция си служи с българския книжовен език, докато останалото население използва териториалните си диалекти, които споделят всички особености на българския език и без никакво съмнение се отнасят към българското езиково землище. С цел да се кодифицира определен диалект или група диалекти, които да заемат мястото на българския книжовен език, се създава Революционен съвет, който издава декрет за „служебен език“. Няколко месеца по-късно – пак по административен път - този „език“ се досъчинява и утвърждава предимно с гласуване от 10 учители, 1 поет и 1 политик. За нуждите на този нов език се налагат драстични и нямащи нищо общо с македонската езикова практика промени в азбуката. Една от тези промени е, че буквата **ѣ** се изхвърля от азбуката. По-късно се въвежда и сонантното **р** по подобие на сръбското, независимо от разликите в произношението. Прави се и неуспешен опит за налагане на сръбските **ћ** и **ђ**,

имащи съвършено други звукови съответствия, вместо типично българските диалектни **ќ** и **ѓ**. Въвеждат се обаче сръбските букви **љ** и **њ**, въпреки че изговорът на меките **л** и **н** в Македония не отговаря на сръбското произношение. В крайна сметка освен въвеждането на **љ**, **њ**, **ј** и премахването на **ъ**, комисията избира и наречието, което да бъде „основа“ на новосъздадения език. Освен това се избира и международната лексика, която да влезе в македонския език, естествено с формите си в сърбохърватския език.

Макар да е прикрита от стремежа към демократично узаконяване на общ език, целта на комисията е да се постави край на съществуващата българска книжовна традиция. Този акт е подкрепен и от усилената работа на езиковедите, които бързо създават граматики, речници, учебници и намират своето място в световните лингвистични среди. Разработва се и твърдението, че македонските диалекти нямат нищо общо с българските, което се утвърждава със създаването на македонската историческа граматика, която до голяма степен повтаря делото на наши езиковеди. Налагането на кодификация без предварителното установяване на акролект е прецедент в световната практика, но е видно, че може да се окаже и успешен – днес този изкуствено наложен език функционира във всички сфери на общуване.

Направеното от македонските филолози е до известна степен предизвикателство за българската езикова политика. Нашата активност по кодифицирането и налагането на обща езикова практика започва едва през 70-те години на XIX век, и то без особена подкрепа от страна на държавата (Виденев 2003: 145). Този процес на кодификация трябва да бъде разгледан по-обстойно, макар и да се смята, че историята на българския книжовен език е изследвана достатъчно и вече наистина е само история.

Езиковата политика и книжовният език в България

Съвременният български книжовен език е изграден при особена историческа обстановка и езикова ситуация. Изграждането на новобългарския книжовен език е един от най-съществените процеси през Възраждането, започнало през XVIII век и продължило с нарастваща интензивност през XIX век. Книжовният език има наддиалектен характер по своя фонетичен, граматичен и лексикален състав и не се припокрива напълно с нито един говор.

За начало на развитието на българския книжовен език от повечето езиковеди се приема „История славеноболгарская“ на Паисий Хилендарски. В основата заягат основно североизточните диалекти, но в нормите си той възприема и някои черти от западнобългарските говори.

Езикова политика през първата половина на XIX век

Най-важно значение за развитието на възрожденската книжнина има започналият през първата половина на XIX век процес на формиране и утвър-

ждаване на единен национален книжовен език. Споровете за това, какъв да бъде той, довеждат до формирането на няколко течения, които предлагат различна кодификация. Черковнославянското настоява да се запазят езиковите елементи, характерни за старобългарската традиция. Поради своята непригодност в практиката това течение не се развива особено. Новобългарската школа с известни представители на българската интелигенция – П. Берон, В. Априлов, Н. Геров и др., защитава идеята книжовният език да се развива единствено на основата на говоримия български. В техния език личи източнобългарската говорна основа. В теорията и практиката на славянобългарската школа черковнославянският език служи като опора за преодоляване на диалектното многообразие на народния език, като от различните говори се предпочитат онези думи, които съществуват и в черковнославянски. Делото на тази школа е свързано с имената на Н. Рилски, Н. Бозвели и Ем. Васкидович, чиито идеи много се доближават до тези на новобългарската.

Към средата на века се установява единство в книжовната практика в полза на новобългарската школа, чийто принос личи и днес. Сред нормите, които П. Берон въвежда чрез своя „Рибен буквар“, характерни за съвременния български книжовен език, са:

- членна морфема за мн. ч. *–те*;
- въвежда в употреба съвременните форми на личните местоимения за 3 л. – *той, тя, то, те*;
- частицата за бъдеще време *ще*;
- в „Рибен буквар“ последователно е представена мекостта на глаголните окончания в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. при глаголите от второ спрежение (и някои от първо) – *ходя, ходят*.

Тясно диалектните особености в езика на Берон по-късно отпадат от книжовната практика.

Езикова политика през втората половина на XIX век

Следващият изключително важен период в историята на новобългарския книжовен език е третата четвърт на XIX век, известен като период на усилено и разгърнато езиково строителство. Многообразните изказвания и мнения за избор на народната основа на книжовния език могат да се обединят в три насоки:

- за основа да послужи един определен диалект, т. е. книжовната норма да има монодиалектен характер;
- в книжовния език да бъдат включени особеностите на няколко диалекта;
- като основа да послужи целокупният народен език.

Все по-актуален става въпросът за полидиалектната основа на българския книжовен език. Книжовниците се ориентират към обединяващо бъл-

гарските диалекти наречие, в което да са фокусирани най-много обобщени езикови особености. Така в условията на разнообразна книжовна практика се оформят нови езиково-правописни школи, които предлагат собствени правописни модели.

Най-рано се оформя Пловдивската книжовна школа с представители Йосиф Груев и Найден Геров. Те доразвиват идеята на Г. Кръстевич да се пише по онова наречие, което е най-близко до старобългарския език, като се стремят да включат целокупната българска реч. Според възгледите на Геров книжовният език трябва да има наддиалектен характер и в този смисъл да не се припокрива само с един говор, а да обединява в системата си общонародните езикови черти и елементи. Принципите, които школата се опитва да наложи, обаче не са съобразени с единна говорна основа, а по-скоро имат сборен характер и се съобразяват с фонетичните и графичните особености на класическия старобългарски език. Поради тази причина школата е известна още като *традиционна*.

Малко по-късно е създадена и Търновската книжовна школа, чийто модел е обобщение на езиковата практика на книжовниците, следващи линията на П. Берон и Ив. Богоров. Основната разлика между търновската и пловдивската школа е в това, че първата има единна говорна основа и моделът ѝ е по-добре съобразен със съвременната действителност. „Граматика на новобългарския език“ на Ив. Момчилов предлага следните положения, които остават валидни и до днес:

- метатеза на *ръ, лъ* – *ър, ъл*: *кръв, кървав*;
- *е*-застъпник на **Ѧ**, както е в говоримия, а не в черковнославянския език;
- твърд изговор на *ж, ч, ш*;
- не се разграничават именителен и винителен падеж при същ. имена от ж. р.;
- прил. имена от м. р. се членуват с определителен член *–я, –ят*;
- бъдеще време се образува чрез неспрегаемата частица *ще* плюс сегашната форма на глагола.

В средите на революционната емиграция в Букурещ се оформя самостоятелна езикова школа, наречена по името на нейния създател Каравелова. Моделът на тази школа, към който се придържа и Ботев, се опира главно върху особеностите на коптивщия говор, макар и Каравелов да се застъпва за общобългарска говорна основа на книжовния език. От неговия модел в съвременния език се използват пълен член *–ят* при прил. имена и определителен член *–те* при многосричните имена от м. р. – *езиците, чуждите*.

През 1869 г. в Браила се учредява Българско книжовно дружество, на което е председател Марин Дринов. Той определя книжовния език като национална опора и заявява, че дружеството няма да кове нови думи, изкуст-

вени правила и норми, а само ще открива богатствата на българския народен език. В модела на Дриновата школа има елементи от панагюрския говор, но като цяло не е изграден върху единна говорна основа, а има елементи от различни говори и съобразяване със старобългарския език. От дриновско-иванчевския правопис в днешния български език наследяваме морфологичния принцип на писане.

Новобългарският книжовен език се стабилизира до голяма степен през втората половина на XIX век. Преди това новобългарската книжнина притежава значително диалектно многообразие. Държавната политика се насочва към интегрирането на населението чрез овладяване на книжовните норми и към фактическо блокиране на диалектите. Макар и да не е забранен, във всички официални сфери на общуването, в медиите, в развлекателните и в учебните заведения употребата на диалектни особености е маркер за ниска образованост и обект на присмех. Чрез задължителното обучение по български език държавата изпълнява задължението си да обучи населението на правилна употреба на езиковия стандарт.

От стабилизирането си през XIX век до състоянието си в наши дни българският книжовен език претърпява големи промени. За първа кодификация на писмения книжовен език се смята първият влязъл в сила държавен акт, който установява някои езиково-правописни въпроси. Това е „Упътване за всеобщо правописание“ на Т. Иванчев, което задължава всички училища да се придържат към постановките на упътването. В периода до Първата световна война и десетилетие след нея се създават редица граматики, по които се осъществява университетското и училищното обучение.

През 1945 г. се приема закон за нов правопис, вследствие на който се издава „Правописен речник на българския книжовен език“. Но този речник не може да даде изчерпателен отговор на всички езикови въпроси, което предизвиква нуждата и от други кодифициращи документи. Така през 30-те и 40-те години на XX век се създават т. нар. първи „научни“ граматики на българския книжовен език. Те допълват теоретичните познания за българския език и частично могат да се приемат за кодификационни, но валидността им е временна – всяко ново издание носи нови знания за езиковата система. За съжаление много често кодификацията в граматиките и реалното състояние и употреба на езика влизат в противоречие и се появяват много разминавания и пропуски.

Такова е например положението с пълния и краткия определителен член за имената от м. р., ед. ч. Ясно е, че в устната практика много рядко се употребява пълнен член за подлога, каквото е положението във всички диалекти, но в писмената форма тази употреба е задължителна. Мненията по този спорен въпрос са много и е трудно да се даде еднозначен отговор. Както е трудно и да се определи редно ли е да продължава да битува и

правилото за бройна форма на мъжколичните имена в мн. ч. Наблюденията показват, че все по-често се употребяват формите *сто човека* вм. *сто души*, *колко войника* вм. *колко войници* и пр. Такова явно разколебаване се забелязва и при т. нар. „мекане“. Зачестилото през последните десетилетия явление се определя като „масова грешка“ или като „западен акцент“, но истината е, че щом се появи такава грешка, то трябва да се вземе предвид, че в езика протичат процеси (Виденев). Процесите на развой към анализъм се утвърждават, като един от несъмнените резултати е загубата на категорията падеж. В книжовния ни език все още се пазят обаче остатъци от тази категория – при местоименията. Но тук отново се забелязва ясна разлика в разговорната практика и книжовната норма – все по-масова е употребата на именителната (немаркирана) форма, вместо дателната или винителната – *Кой среща?* вм. *Кого среща?*, *При кой друг да ида?* вм. *При кого друго да ида?* и др. За момента е взето решение, че падежните форми вече не са задължителни за устната реч, но са правило в писмената. Като се има предвид езиковата ситуация, можем да очакваме, че в бъдеще тези форми съвсем ще изчезнат.

Тази поредица от езикови примери може да бъде продължена още много, но поради ограничения в обема няма да се спираме по-подробно на тях. Важното в случая е да се намери решение на тези проблеми, като единственото възможно е допускането на дублети, от които в езиковата практика ще се наложи по-успешният.

Всяка езикова ситуация може да бъде прогнозирана с голяма доза приближителност. Развитието на българската езикова ситуация е в съответствие с две срещуположни движещи сили:

- национализацията, която предпазва българската специфика от изчезване и асимилация;
- глобализацията, която приобщава българите към европейската и световната общност.

В заключение можем да кажем, че българският език днес се нуждае от една гъвкава и добре премислена езикова политика. Езиковата политика е дейност на обществото, но се олицетворява от държавата. Необходимо е също така наличието на езиково планиране, което да направлява бъдещото развитие на езика с оглед на настоящото му състояние. За запазването на чистотата на езика и за предпазване от стихийното нахлуване на чуждици трябва да се формира обществено мнение, което да не толерира неуместната употреба на чуждите. Това мнение може да се повлияе чрез обучението по български език в училищата и университетите, в медиите и най-вече чрез работата на лингвистите. Езиковата политика трябва умело да се опира и на национализацията като средство за запазване на българската традиция, и на глобализацията, която да бъде изразена чрез уместната употреба на калки и чуждици.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вачкова, 2009: Вачкова, К. За езиковата програма на българското национално движение. – В: „Езиковедски изследвания“, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009
- Воденичаров, 2007: Воденичаров, П. *Социолингвистика*, С., ИК Семарш, 2007
- Виденов, 2003: Виденов, М. *Българската езикова политика*, С., 2003
- Вълчев, 2009: Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*, С., Издателство Оксиарт, 2009
- Кочев, 1993: Кочев, И., О. Кронщайнер, Ив. Александров, *Съчиняването на т. нар. македонски книжовен език*, С., Издателство Македонски научен институт, 1993
- <http://falmis.org>